

પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ અને આપણું કર્તવ્ય

ભાગ-૧

સંકલન : લેખન

શ્રી ઓપટલાલ જમનાદાસ જોષનપુત્રા (મર્યાદી)

જૂનાગઢ

૪૦. વિરહનું સ્વરૂપ અને વિપ્રયોગ

શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજી ભાવપોષક નામના સ્તોત્રના છઠ્ઠા શ્લોકમાં આજ્ઞા કરે છે કે,

શ્રીકૃષ્ણ વિરહસ્ફૂર્તે ભોગ ત્યાગાત્તદર્થકાત્ ।

શ્રીકૃષ્ણ મેલના ભાવાદુદાસીન તયા સ્થિતેઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણ વિરહ સ્ફૂર્તે : આપણે વૈષ્ણવે શ્રી ઠાકોરજીના વિરહની સ્ફૂર્તિ કરવી. વિરહ અને વિપ્રયોગ આ બે શબ્દો પુષ્ટિમાર્ગમાં વપરાય છે. તેથી તેના અર્થનો વિચાર કરી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. વિરહ શબ્દ ‘વિ’ અને ‘રહ’ એમ બે શબ્દોનો બનેલો છે. ‘વિ’ એટલે વિશેષ પ્રકારનું અને ‘રહ’ એટલે એકાંત. વિશેષ એકાંત મળતા જેની ખૂબ ખૂબ યાદ આવે, પ્રાણપ્રીતમ પ્રભુ સાચા સ્નેહીની ઉત્કટ યાદમાં વિશેષ પ્રકારનું એકાંત ભોગવવું, એક એક ક્ષણ જેના વિના ગોપીજનની માફક યુગ સમાન લાગે, જ્યાં પોતાના પ્રાણપ્યારા પ્રભુ સિવાય રહેવાય નહિ તે ‘વિરહ’ કહેવાય, કારણ કે જેમની વચ્ચે હૃદયનો સાચો પ્રેમ હોય છે, તેઓ જ્યારે એકબીજાથી વિખૂટા પડે ત્યારે વિરહનો અનુભવ કરે છે. વિરહમાં ફરી ફરી મિલનની ઉત્કટ ઈચ્છા હોય છે. મિલનની ઉત્કટ ઈચ્છાનું બીજું નામ છે - તાપકલેશ અથવા આર્તિ. આર્તિ એટલે ઉત્કટ ઝંખના. આવી ઉત્કટ ઝંખનાને કારણે મન કલેશ અનુભવે છે, પણ આ કલેશ અલૌકિક આનંદાત્મક હોય છે. વિરહમાં મનની ભાવાત્મક સ્થિતિ બને છે. તેમાં મન શ્રી ઠાકોરજી સાથે વિશેષ પ્રમાણમાં લાગે છે, શ્રી ઠાકોરજીમાં ડૂબી જાય છે, અને તેને લઈને મનમાં શ્રી ઠાકોરજી પ્રત્યેના પ્રેમનો એક આનંદાત્મક અનુભવ થાય છે.

શ્રી સ્વામિનીજીએ શ્રી ઠાકોરજીની પ્રાપ્તિ - દર્શન માટે વિરહની ભાવના કરી હતી. લઘુરાસ સમયે શ્રી ઠાકોરજી ગોપીજન વચ્ચેથી

તિરોહિત થઈ ગયા ત્યારે તેમણે પણ પ્રભુને મેળવવા વિરહજન્ય વેદના કરી હતી, ત્યારે શ્રી ઠાકોરજી તેમની વચ્ચે પ્રગટ થયા હતા, અહીં ઉપરના શ્લોકમાં શ્રી હરિરાયજી પણ વૈષ્ણવોને ભગવદ્ભાવના પોષણ અને દર્શન માટે વિરહ કરવાની અનુભૂતિ કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

વિરહના ચાર પ્રકાર છે.

(૧) દેશાંતર વિરહ : પ્રભુથી છૂટા પડી અન્ય સ્થળે જવું ત્યારે આવા પ્રકારની અનુભૂતિ જે થાય તે.

(૨) વનાન્તર વિરહ : આ વિરહ ગોપીજનોને જ્યારે શ્રી ઠાકોરજી વનમાં ગાયો ચરાવવા પધારતા ત્યારે થતો હતો.

(૩) પલકાંતર વિરહ : શ્રી ઠાકોરજીના દર્શન કરતાં વચ્ચે આંખની પલક આવે અને તેટલી ઘડી પ્રભુ દર્શનમાં વિલંબ થાય તે ગોપીજનોને ગમતું નહિ ગોપીગીતમાં તેથી ગોપીજનો પાંપણો (પલક) બનાવનાર બ્રહ્માને જડ કહે છે. બ્રહ્માજીને એટલી પણ સમજ ન પડી કે એક પાંપણ મટકું મારે એટલા વખતનો પણ અમને પ્રભુ વિરહ એક યુગ જેટલો લાગશે? બ્રહ્માજીએ પાંપણો ન બનાવી હોત તો સારું હતું. એવું ગોપીજનો કહે છે.

(૪) પ્રત્યક્ષ વિરહ : પ્રભુ પ્રત્યક્ષ હોય, તેમનાં દર્શન કરતા હોઈએ, છતાં મનમાં એમ લાગે કે પ્રભુ હમણાં જતા રહેશે તો? સંયોગમાંયે વિરહની અનુભૂતિ થાય તે પ્રત્યક્ષ વિરહ. આવા વિરહની ઉત્કટતામાં જ પ્રભુ દર્શનની શક્યતા છે.

હવે ‘વિપ્રયોગ’ શબ્દનો અર્થ સમજવા કોશિષ કરીએ વિ + પ્ર + યોગ એમ ત્રણ શબ્દો છે. ‘વિ’ એટલે વિશેષ ‘પ્ર’ એટલે પ્રકીર્ણ અર્થાત્ ખૂબ ઉત્કટતાપૂર્વક અને યોગ એટલે મળવું. જ્યારે આપણે કોઈકને મનની એકાગ્રતાપૂર્વક મળીએ (ભેટીએ) એ ભાવની સ્થિતિ એટલે વિપ્રયોગ. વિપ્રયોગ એટલે તન-મનનું જોડાણ. આ જોડાણ અશરીરી હોય, પરસ્પરના મનનું (ભાવનું) પારું જોડાણ હોય ત્યારે તે અવસ્થાને

તત્ત્વપ્રયોગ કહેવાય છે. વિ = એટલે વિશેષ પ્રમાણમાં અને 'પ્ર' એટલે પુષ્કળ પ્રમાણમાં. એક વિશેષ પ્રકારે દૃઢતાથી ભક્ત અને ભગવાનનું માનસિક જોડાણ થાય, તેવી ભક્તના મનની તન્મયતાની અવસ્થાને 'વિપ્રયોગ' કહેવાય છે. આવો ભક્ત પોતાના અંતઃકરણમાં શ્રીઠાકોરજીની અલૌકિક લીલાઓનો અને સ્વરૂપાનંદનો સતત અનુભવ કરે છે, તેને પ્રભુનું સંયોગ સુખ ન હોવા છતાં તે આંતરિક રીતે પોતાની સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયો હૃદય અને આત્માથી પ્રભુ સાથે લીલાવિહાર માણે છે. આ અવસ્થા પરમ સ્નેહના અનુભવની ભાવાત્મક, રસાત્મક અને ફલાત્મક અવસ્થા છે. 'પુષ્ટિમાર્ગનું પરમ ફલ છે.' ટૂંકમાં આ વિરહ અને વિપ્રયોગની અવસ્થા વિરહાગ્નિ સ્વરૂપ શ્રી મહાપ્રભુજીની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વિરહ પ્રગટ થયા પછી તે વધતો રહે ત્યારે તેના ફળ સ્વરૂપ વિપ્રયોગનો અનુભવ થાય, જ્યારે આપણું ચિત્ત પ્રભુના સેવા સ્મરણમાં દીનતાપૂર્વક લાગે, તાપકલેશપૂર્વક શ્રી ઠાકોરજી ગુણગાન થાય ત્યારે સમજવું કે શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપા થઈ છે.

શ્રી ઠાકોરજી માટે વિરહતાપનો ભાવ જાગે, ત્યારે શ્રીઠાકોરજીની અનેક લીલાની અનુભૂતિ થઈ જાય છે. જેવું મન તેવો ભાવ. સેવાના અનોસરમાં વિરહનું સ્ફુરણ કરવું અને મનમાં ગોપીજનોનો ભાવ કરવો. શ્રી ઠાકોરજી ગાયો ચરાવવા વનમાં પધારતાં ત્યારે ગોપીજનો (વ્રજભક્તો) જેવી ભાવના કરતાં તેવી ભાવના કરવી. એમ કરતાં કરતા આપણને વિરહની ભાવના કરવાની ટેવ પડશે અને દૃઢ થતાં વિરહભાવને કારણે પ્રભુની પ્રસન્નતા અને દર્શન બંનેની પ્રાપ્તિ થશે. માટે જ શ્રીહરિરાયજી આપણને ઉપરના શ્લોક દ્વારા વિપ્રયોગ ભાવનાનું સ્ફુરણ કરવા આજ્ઞા કરે છે.

પરંતુ સૌપ્રથમ તો એ સમજવું જોઈએ અને જીવનમાં વણી લેવું જોઈએ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણાધી આ જીવ હજારો વર્ષથી વિખૂટો પડ્યો છે. એટલે તે ભગવાનનો અંશ હોવા છતાં અંશી ભગવાનને ભૂલી ગયો છે, પછી તેને અંશીથી વિરહ થવાની ભાવના જ ક્યાંથી રહે?

અંશીના વિરહનું સ્ફુરણ થાય તેથી જ શ્રી મહાપ્રભુજીએ વૈષ્ણવને બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા આપી તેને અંશી એવા શ્રીઠાકોરજીની સેવા સોંપી (ભક્તિયોગ આપ્યો) અને શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરતા કરતાં વૈષ્ણવને પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપમાં ભાવ જાગે, પ્રેમ જાગે ત્યારે ધીમે ધીમે સેવાના અનોસરમાં પ્રભુના વિરહની ભાવના જાગે. લૌકિકમાં જેમ એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિ માટે પ્રેમ જાગે, ત્યારે તે વ્યક્તિને પોતાના પ્રેમાસ્પદની ગેરહાજરીમાં પ્રેમાસ્પદ માટે વિરહનો ભાવ જાગે છે, ત્યારે તે વિરહની અનુભૂતિ કરે છે. તેમ અલૌકિકમાં ભક્ત અને ભગવાન માટે સમજવું.

સેવા કરતાં કરતા વૈષ્ણવને પોતાના સેવ્યસ્વરૂપમાં મન ચોંટે, મન ચોંટ્યા પછી પ્રેમ જાગે. પ્રેમ જાગતા સેવ્ય સ્વરૂપના પ્રત્યેક અંગ તરફ મનનું ખેંચાણ થાય અને વૈષ્ણવ તે વખતે શ્રીઠાકોરજીના ગુણાનુવાદ કરે અને પ્રભુની લીલાનું શ્રવણ કીર્તન કરે. એમ કરતાં કરતાં સેવ્ય સ્વરૂપ પર આપણને પ્રેમ પ્રગટે છે. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ પ્રેમ થવાના ત્રણ લક્ષણ જણાવે છે.

રૂપ, ગુણ, દ્રવ્ય ત્રણ એ કારણ પ્રીત થવાના કહાવે, એ ત્રણ વિકાર રહિત સહજ સ્નેહ તે કૃષ્ણને ભાવે. રૂપ, ગુણ અને દ્રવ્યના કારણોથી રહિત નિષ્કામ સહજ સ્નેહજ પ્રભુને ગમે છે. નિર્વિકાર પ્રેમથી ભગવાન ભક્તને આધીન થઈ જાય છે. એવા આધીન થઈ જાય છે કે ભગવાન સ્વયં ભક્તની પાછળ પાછળ ફરે છે. જેમ પેલી ગોપીજનની પાછળ પાછળ શ્રી ઠાકોરજી ફરે છે. તેમને ખબર નથી કે પ્રભુ મારી પાછળ પાછળ કેમ ફરે છે. એટલે જ કહે છે કે,

હું શું જાણું જે વહાલે મુજમાં શું દીધું,
વારે વારે સામું ભાળે મુખ લાગે મીઠું.
હું જાઉં જલ ભરવા પૂંઠે પૂંઠે આવે,
વગર બોલાવ્યે વહાલો બેડલું ચડાવે.
વહું ને તરછોડું તોયે રીસ ન લાવે.

કાંઈ કાંઈ મિથે મારે ઘેર આવીને બોલાવે.
દૂરથી દેખીને બહાલો દોડ્યો આવે દોટે.
પોતાની માળા કાઢી પહેરાવે મારી કોટે.
એકલડી દેખી મને પાવલિયે લાગે,
રંક થઈને મારી પાસે કંઈ કંઈ માગે
જ્યાં જ્યાં જાતી ત્યાં આડો આવી ઝૂકે
દયાનો પ્રીતમ બહેની મારો કેડલો ન મૂકે.

વળી એક સખી બીજી સખીને કહે છે,
શોભા સલુણા શ્યામની તું જોને સખી, શોભા સલુણા શ્યામની.
કોટી કંદર્પને લજાવે એનું મુખડું.

ફીકી પડે છે કલા કામની... તું જોને સખી.
સદ્ગુણ સાગર નટવરનાગર,

બલિહારી એના નામની,... તું જોને સખી.
કોટિ આભૂષણનું એ છે ભૂષણ,

સીમા તે છે અભિરામની... તું જોને સખી.
જે એને જાણે તે તો સાર એ સર્વનો,

બીજી વસ્તુ નથી કામની... તું જોને સખી.
અનુપમ એ અલબેલો રસિયો,

જીવનમૂળી છે દયારામની... તું જોને સખી.

ગોપી કહે છે કે મને સમજ નથી પડતી કે પ્રભુ મારી ઉપર આટલા
બધા આસક્ત શા માટે થયા છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ મારી સામે જુએ છે,
ત્યારે તેમનું મધુર મુખ જોવું મને બહુ ગમે છે.

પર્વત પરના મોર વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં મેઘને જોતાં નાચવા લાગી
જાય છે. લાખો જોજન દૂર સૂર્ય હોવા છતાં સૂર્ય ઝિગતાં જ કમળ ખીલી
ઉઠે છે. ગગનમાં ચંદ્રનો ઉદય થતાં સરોવરનું કુમુદ પ્રફુલ્લિત બને છે.
'જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં દૂરપણું છે જ નહિ.'

કુલ્લનદાસજી ગાય છે કે,

માઈ મેરો શ્યામ લગ્યો સંગ ડોલે,

જીત જાઉં તિત આડોઈ આવે, બિના બુલાયો બોલે.

આવો પ્રેમ થયા પછી વિરહભાવ સહજ બને છે. માટે જ શ્રી હરિરાયજી 'વિરહની સ્ફુરણા' કરવાની આપણને આજ્ઞા કરે છે અને 'નંદનંદન સખી સુંદર બહાલો ચિંતન તેનું કરીએજી' શ્રીઠાકોરજીના સ્વરૂપનું સૌ પ્રથમ આપણે ચિંતન કરવું. (૧) શ્રી ઠાકોરજીના મસ્તકે વાંકડીયા વાળ છે, તેમના કેશની લટો પવનની લહેરમાં આમતેમ ઉડે છે. વાંકડીયા કેશના ગુચ્છા લલાટની બન્ને બાજુએ જાણે ભ્રમરાઓનાં ઝુંડ હોય તેમ શોભી રહ્યા છે અને વાળની લટોમાં મોતીની અલકાવલી શોભી રહી છે. શ્રીઠાકોરજીના વિશાળ લલાટમાં કસ્તુરીનું તિલક છે અને બન્ને કપોલ ખંજનયુક્ત છે. તેમના પર કમલપત્ર ચિતરવામાં આવ્યા છે. શ્રી ઠાકોરજીના કણોમાં હીરાનાં પ્રકાશિત કુંડલો શોભી રહ્યાં છે. હડપચીએ હીરલો ઝગમગી રહ્યો છે. શ્રી ઠાકોરજીનાં નેત્રો અણિયાળાં નમણાં છે, જેમાં અંજન આંજણાં છે. લલાટમાં એક ખૂણે મસી બિંદુ છે, શ્રી કંઠમાં કંઠસરી ધારણ કરી છે. વક્ષઃસ્થળ પર વાઘનખ લટકે છે. શ્રીહસ્તમાં બાજુબંધ અને કડાં છે. દસે આંગળીઓ રત્નજડિત વીર્ટીઓથી શોભી રહી છે. કટિ પર કટિમેખલા ધારણ કરી છે. મેઘ જેવો શ્યામ આપનો વર્ણ છે. આવા શ્રી ઠાકોરજીના સેવા, સ્મરણ, શૃંગાર અને દર્શન કરતાં કરતાં શ્રી ઠાકોરજીમાં સ્નેહ પ્રગટે છે.

સેવાના અનોસરમાં પ્રભુની લીલાઓનું ચિંતન કરવું. આમ સેવા-સ્મરણ ચિંતન અને કીર્તનથી સેવ્ય સ્વરૂપ આપણા હૃદયમાં દૃઢ થશે અને પરિણામે ફલશ્રુતિ તરીકે સેવાના અનોસરમાં આપણને શ્રી ઠાકોરજી માટે વિરહની અનુભૂતિ થવા લાગશે. વિરહના કારણે શ્રી ઠાકોરજીની કૃપાથી આપણા ભગવદ્ભાવનું પોષણ થશે.

વિરહ વિના શ્રીઠાકોરજીનાં દર્શન થાય જ નહિ.

પ્રજભક્તો પોતાનું જીવન જીવીને આપણને શીખવે છે. તેમના વિરહ અને પ્રેમની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ પોતાના સુખનો જરાપણ વિચાર ન કરતા અને પોતાના સુખની કોઈ કલ્પના પણ એમના મનમાં નહતી. એ તો પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા માટે જ રાત દિવસ વિચારતાં, (વિચારતાં, એટલું જ નહીં પણ આચરતાં) પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા જોઈ પોતે પણ સુખસાગરમાં ડૂબી જતાં, આવો શુદ્ધ, નિર્મળ, દિવ્ય પ્રેમ હતો શ્રી ગોપીજનોનો પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ માટે. પોતાનું તન-મન-ધન, યૌવન, આલોક અને પરલોક બધું જ શ્રીકૃષ્ણના સુખ માટે માનતાં અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા સિવાયનો કોઈ વિચાર પણ ન કરતાં. પવિત્ર અને મધુરરસની પ્રધાનતાવાળા આવા પ્રેમને કારણે પ્રભુ માટે વિવિધ મનોરથો કરતાં. પોતે સુંદર સાજ-સજાવટ, સામગ્રીઓ કરતાં. પ્રભુને આરોગાવતાં અને શ્રીઠાકોરજીની અલૌકિક લીલાઓનો આસ્વાદ માણતાં જલ ભરવા જાય કે દહીં વેચવા જાય, લાલસા તો શ્રીકૃષ્ણ દર્શનની જ હતી. આમ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુના પ્રેમમાં અને તત્સુખની ભાવનામાં મગ્ન રહેતાં. ગોપીજનો જ આપણા પુષ્ટિમાર્ગના માર્ગદર્શક, પ્રેરક અને ગુરુ છે.

આપણને જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે પુષ્ટિ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં આપણો (ભક્તોને માટે) વિરહ કરે છે, માટે ગાયું છે કે ॥ મદન મોહનકે વારને બલિ બલિ દાસ ગોપાલ ॥ માટે આપણે સેવાના અનોસરમાં વિરહનું ભાવન કરતાં કરતાં પ્રભુની લીલાઓનું ગાન કરવું અને વિરહના પદો દ્વારા વિરહનું ભાવન કરવું.

વિરહનું ભાવન કરવા માટે પહેલું સાધન ‘દીનતા’ છે, પ્રભુને મળવા આતુરતા થાય. દીનતા જાગે તો તે જીવ વિરહની ભાવના કરી શકે. માટે શ્રી હરિરાયજીએ શિક્ષાપત્ર-૧૮-૪માં કહ્યું છે કે

વિરહેણ હરિસ્ફૂર્ત્યા સર્વત્ર કલેશભાવનાત્ ॥૪॥

લીલાતિરિક્ત સૃષ્ટૌ હિ નિરાનંદત્વનિશ્ચયાત્ ॥૪^૧/_૨॥

લીલા સિવાયના પદાર્થોમાં આનંદ ન હોવાથી કલેશ થાય છે. અને કલેશથી વિરહ થતાં હરિની સ્ફૂર્તિ થાય છે. શ્રી મહાપ્રભુજી કૃપા કરી

જીવને વિપ્રયોગનું દાન કરે ત્યારે વૈષ્ણવના હૃદયમાં વિરહ થાય છે, તાપ-કલેશની ભાવના થાય છે. પ્રભુથી વિખૂટા પડવાને કારણે તાપ-કલેશ અનુભવાય છે. પછી તેને હરિ ઠાકોરજી વિના ક્યાંય રૂચિ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને વિરહના કારણે પ્રભુનાં દર્શનની અનુભૂતિ થાય છે. આવું અનુભવવા માટે વિરહની સ્ફૂર્તિ વારંવાર કરવી.

લઘુરાસમાં શ્રી ગોપીજનોને સહેજ સૌભાગ્યમદ થયો કે અમે કેટલા બધાં ભાગ્યશાળી છીએ કે પ્રભુ અમારી સાથે રાસ કરે છે. આ અભિમાનને કારણે શ્રીઠાકોરજી તેમની વચ્ચેથી તિરોહિત થઈ ગયા, ત્યારે પ્રભુના વિરહમાં શ્રી ગોપીજનો તેમને ખોળવા વનવન ને કુંજ કુંજમાં ફર્યા, પણ તેમને પ્રભુ કોઈ સ્થળે મળ્યા નહીં. છેવટે વિરહમાં દીન બન્યાં. નિઃસાધન બન્યાં અને ખૂબ રૂદન કર્યું. હૈયાફાટ રૂદન કર્યું. હૈયું હાથમાં પણ ન રહ્યું. વાણી ખોવાઈ ગઈ. ગિરા ગદ્ગદ્ બની, નેત્રો અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યાં. શ્યામસુંદરમય બની ગયાં. બીજો કોઈ માર્ગ તેમને સૂઝતો ન હતો. ત્યારે પ્રભુ તેમની વચ્ચે પ્રગટ થયા અને દર્શન આપ્યાં અને વિશેષ અનુગ્રહ કરી રાસલીલાનું દાન કર્યું. મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. માટે ઉપરના શ્લોકમાં વૈષ્ણવ માત્રને વિરહની ભાવના કરવા આજ્ઞા કરે છે.

એક દિવસ શ્રી મહાપ્રભુજી પરમાનંદદાસજીને ત્યાં ગાદી તકિયા ઉપર બિરાજ્યા હતા. આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી પરમાનંદદાસ, કંઈક ભગવદ્ યશ ગાઓ. ત્યારે પરમાનંદદાસજીએ વિચાર્યું કે આ સમયે શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું મન વ્રજલીલામાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજી પાસે છે. તેથી હું વિરહનું પદ ગાઉં

હરિ તેરી લીલાકી સુધિ આવત ।

કમલનયન મનમોહન મૂરતિકો મન મન ચિત્ર બનાવત ॥૧॥

એકબાર જાહિ મિલત મયા કરી, સૌ કૈસે બિસરાવત ।

મૃદુ મુસિકાન બંક અવલોકન, ચાલ મનોહર ભાવત ॥૨॥

કબહુક નિબિડ તિમિર આલિંગત, કબહુક પિક સ્વર ગાવત ।

કબહુક સંભ્રમ ‘કવાસિ કવાસિ’ કરિ, સંગ હિન ઊઠિ ધાવત ॥૩॥

કબહુક નયન મૂંઢિ અંતર ગતિ, વનમાલા પહિરાવત ।
પરમાનંદ પ્રભુ શ્યામ ધ્યાન કરિ, એસે વિરહ ગવાવત ॥૪॥

હે હરિ! મને આપની લીલા યાદ આવી રહી છે. આપનું સ્વરૂપ વારંવાર મને યાદ આવે છે. આપના નયન કમલ સમાન છે. આપનું સ્વરૂપ મનોહર છે. આપના સ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન બની મનમાં આવે છે. એકવખત જીવ આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે, તો પછી આપનું તે સ્વરૂપ તેના મનમાંથી ભુલાતું નથી. આપનું સ્મિતભર્યું મુખ અને મનોહર ચાલ સૌને ગમી જાય તેવા છે, કોઈ વખતે આપે ગાઢ અંધકારમાં આપેલું આલિંગન, કોઈ વખતે આપે મધ્યમ સૂરે ગાયેલું ગીત, હે નાથ! આપ ક્યાં છો? ક્યાં છો? એવા અમારા બોલ, કોઈ વખત આપ મારી સાથે ઉઠીને ચાલ્યા આવતા, કોઈ વખતે આંખો બંધ કરી હું આપનું ધ્યાન ધરતી તે વખતે છાનામાના આપ મારી પાસે આવી આપની મણિમાલા મારા કંઠમાં પધરાવી દેતા. એવી એવી વાતો અને પ્રસંગો પરમાનંદદાસ કહે છે કે ગોપીજનને યાદ આવતાં તેને વિરહની વેદના આજે પણ થાય છે.

શ્રી હરિરાયજી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. ‘વિરહ’ વિના પ્રભુદર્શન થાય જ નહિ.

વિરહના સ્ફુરણ માટે મનમાં વ્રજભક્તો જેવો ભાવ અને મન રાખવું.

પ્રભુ ગાયો ચરાવવા વનમાં પધારતા ત્યારે વ્રજભક્તો જેવી ભાવના કરતાં, તેવી ભાવના સેવાના અનોસરમાં કરવી, એમ કરતાં ટેવ પડશે અને સ્ફુરાયમાન થશે.

વિરહભાવને કારણે આપણને પ્રભુની પ્રસન્નતા અને દર્શન બંનેની પ્રાપ્તિ થશે. માટે જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શ્રી હરિરાયજી વિપ્રયોગ ભાવનાનું સ્ફુરણ કરવા આજ્ઞા કરે છે. છીતસ્વામી તેમના કીર્તનમાં ગાય છે કે,

આગે ગાય પાછે ગાય - ઈત ગાય ઉત ગાય
ગોવિંદાકો ગાયનમેં બસવો હિ ભાવે

આ પ્રમાણે ભાવના કરતાં જ રહેવું અને એમ કરતાં કરતાં પ્રભુની લીલાઓની અને સ્વયં પ્રભુની સ્ફૂર્તિ થશે.

જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં પ્રભુને જોવા. એમ થતાં બધામાં પ્રભુ બિરાજે છે, એવાં દર્શન થશે. સર્વાત્મભાવ આ રીતે સિદ્ધ થશે. અને વિરહ જેમ વધતો જશે પછી તેમ કરતાં બહાપીડં નટવર વપુઃ...ની ભાવના પ્રગટ થશે.

વિરહમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે બીજા ગોપીજનમાં પણ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને જ નિરખે છે. ભેટે છે. ગોપીજનો પ્રભુના વિરહમાં જ્યારે તન્મય બની ગયાં ત્યારે ઉપરનો શ્લોક બોલ્યાં છે.

વિરહના અનુભવ માટે શ્રીહરિરાયજી ભાવ પોષકમ્ ગ્રંથ શ્લોક-૧૦માં આજ્ઞા કરે છે:

પ્રેમી ભક્તોને ભગવદ્ભાવનું પોષણ કરવા આજ્ઞા કરે છે કે વૈષ્ણવે નિત્ય પ્રભુનાં ગુણ ગાવા. લીલા અને વિરહની ભાવના કરવી. ભગવદીયની ટહેલ કરવી, તેમ કરવામાં પરમાનંદ છે તેવો ભાવ રાખવો અને ભગવદીયો જે કહે તે અનુસાર આચરણ કરવું.

શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૭-૧૦માં પણ કહ્યું છે કે,

આત્મારામશ્ય મુનયો નિગ્રન્થા અપ્યુરુકમે ।

કુર્વન્તિ અહૈતુકીં ભક્તિમ્ ઈત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ ॥

એટલે કે જેઓ જ્ઞાની છે, જેઓની અવિદ્યાની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે, અને જેઓ સદા આત્મામાં જ રમણ કરવાવાળા છે, તેઓ પણ ભગવાનની હૈતુરહિત ભક્તિ કર્યા કરે છે કારણ કે પ્રભુના ગુણો એવા મધુર છે કે પોતાના તરફ ખેંચી લે છે.

‘દીનકિંકર પોપટના વંદન પ્રણામ.’